

Educație și asistență în Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea

Alegând pentru studiul nostru doi termeni – pivot – **educație** (în sensul instrucției școlare elementare) și **asistență** (în sensul sprijinului efectiv acordat sub forme diverse unor persoane incapabile prin mijloace și resurse proprii să-și asigure existența, la limită chiar, subzistența) simțim dintru bun început nevoia de a justifica punerea lor în relație. Instrucția școlară elementară publică (și eventual gratuită) ca și asistența acordată nevoiașului de orice tip sunt modalități diferite de a răspunde unui comandament social peren asociat, la nivel individual, sentimentului fără vârstă al milei (carității) devenite în secolul XVIII binefacere (filantropie)¹. Apartenența celor doi termeni la o arie comună de preocupări comportă două aspecte. Pe de o parte, instrucția însăși poate deveni, în tradiție creștină, o formă de asistență. Dacă aceasta corespunde celor șapte forme de milostenie „trupească” evanghelică (a hrăni pe cei flămânzi, a da de băut celor însetați, a-i îmbrăca pe cei goi, a adăposti pe pelerini, a veghea bolnavii, a-i elibera pe prizonieri și a îngropa morții), instrucția poate corespunde unei milostenii „spirituale”: a-i învăța pe cei ignoranți (neștiutori)². Pe de altă parte, copilul sărac, la limită orfanul sau copilul abandonat (beneficiari principali ai instrucției elementare gratuite) sunt subiecți clasici ai asistenței și milosteniei creștine. Ca să ne rezumăm la un singur exemplu biblic **Deuteronomul** înscrie explicit în cuprinsul său **Drepturile străinului, orfanului și văduvei** (**Deuteronom** 24; 17 – 22). O întreagă tradiție creștină medievală justifică dreptul la ajutor din partea comunității al celui atins de o incapacitate de un fel sau altul (boală, infirmitate, bătrânețe). În virtutea aceleiași logici văduva, orfanul, străinul sunt existențe amputate. Fragilitatea lor e urmarea slăbirii solidarității de familie, care reprezintă tipul de coeziune socială fundamentală în societățile tradiționale.

Dacă până către mijlocul secolului XVI european ajutorarea celor lipsiți și nevoiași ține atât ca justificare, cât și ca modalități de realizare, de domeniul religiosului și al relației pe care biserica o instituie în raport cu drept credincioșii, după această dată tendințele de laicizare sunt evidente. În ceea ce ne privește vom încerca o prezentare sumară a principalelor aspecte ale gândirii iluministe europene față de problema aici abordată, cu gândul de a putea trage apoi câteva concluzii (fie și parțiale) despre posibla influență a acestora asupra gândirii social – politice românești de la

sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX. Ne vom referi deci la asistența acordată copilului sărac sau abandonat și la preocupările legate de instrucția elementară gratuită. Așezămintele destinate exclusiv copiilor (nou – născuții și copiii foarte mici erau încredințați doicilor în schimbul unor subvenții plătite de aceste așezăminte) și având ca preocupare principală formarea lor pentru o meserie și pentru traiul în societate (mai ales cazul fetelor pregătite pentru o întemeia o familie) sunt în apusul Europei un fapt social de secol XVI. În următoarele două secole însă, problema copiilor abandonati (evidenț proveniți din familii foarte sărace) devine, fără îndoială, problema cea mai acută a lumii săracilor. Cronologiile abandonurilor și cele ale creșterii prețurilor alimentare sunt paralele. Abandonului din motive economice i se adaugă cel din motive morale; ne-am referit evident la părăsirea copiilor nelegitimi (altă față a sărăciei). Toți acești copii abandonati, din ce în ce mai numeroși în secolul XVIII, au prea puține șanse de a ieși din lumea sărăciei. Crescuți de așezămintele spitalicești sau de cele destinate efectiv copiilor, la vârsta adolescenței sunt plasați ca servitori în mediul rural sau ca ucenici la oraș. Arhivele ospitaliere franțuzești demonstrează că un număr important dintre acești copii fug, intră în armată sau devin pur și simplu vagabonzi. Abandonul copiilor înseamnă deci îngroșarea rândurilor săracilor³. Cu valoare ilustrativă amintim în treacăt ancheta întreprinsă în 1740 în Franța, din inițiativa lui Orry (personaj care deținea funcția de „contrôleur général”) asupra sorții copiilor abandonati din fiecare provincie. Conform răspunsurilor primite de la intendenți, cea mai mare parte din copiii abandonati și crescuți în orașe de așezămintele de binefacere (spitale în general) le părăsesc la vârsta adolescenței fără nici o meserie (cu excepția câtorva cazuri fericite când aceste spitale și azile le oferă o minimă formație profesională). Cât despre copiii abandonati de la țară și încredințați de parohia lor unor doici, ei „nu au în general alte resurse după 7 ani, decât cersitul, cel puțin dacă nu se ocupă nimeni, din milă, de educația lor, ceea ce de altfel se întâmplă, din ce în ce mai rar pentru că sunt prost hrăniți și incapabili să slujească cuiva”⁴. În aceste condiții asistența acordată copiilor abandonati e unul dintre subiectele cele mai proifice ale gândirii sociale a secolului XVIII în timp ce învățământul elementar gratuit pentru săraci e o preocupare constantă încă din secolul XVII. Era curentă ideea că diferitele aspecte ale pauperismului nu pot fi combătute eficace decât prin educarea, de la cea mai fragedă vârstă, a săracilor. Copiii abandonati și orfanii sunt primiți în așezăminte al căror aspect și regulament de funcționare interioară amintesc mai curând privarea de libertate, decât elanul caritabil. Ceea ce nu e o noutate pentru secolul care a conceput (și chiar a pus în practică între anumite limite), „spitalul general” ca loc al izolării și educării prin muncă al săracilor valizi. Mai interesantă este însă crearea în Europa secolelor XVII – XVIII a școlilor elementare pentru micuții săraci externi. Ele existau la Veneția, la Milano, în Anglia, în Franța și erau orientate către un învățământ elementar și tehnic, formativ într-o meserie, către transmiterea esențialului învățăturii creștine și către educarea unei atitudini supuse

față de realitatea socială existentă⁵. În prima jumătate a secolului XIX, paralel cu transformarea muncitorilor în existențe considerate periculoase pentru societate (celebră sintagmă „classes laboureuses – classes dangereuses“), școala devine în primul rând locul unde copiii din acest mediu social învață disciplina alături de câteva noțiuni elementare de scriere și citire. Disciplinei morale și sociale i se adaugă disciplina corporală chiar, ceea ce explică rolul gimnasticii și atenția pentru jocurile copiilor⁶. Numai această perspectivă permite o percepere corectă a ideilor sociale aici avute în vedere, pe parcursul secolului XVIII. Necesitatea de a-i obliga pe toți săracii valizi să muncească revine obstinant. În fond, acum se descoperă, printre altele, valoarea economică a numărului de locuitori dintr-un teritoriu dat. În realitate, secolul XVIII nu e favorabil unei școlarizări a săracilor în adevăratul înțeles al cuvântului⁷. Ceea ce se cere peste tot în această vreme este strict o formație profesională precedată de un învățământ general rudimentar⁸. Școala și posibilitatea unei ucenicii apar ca remediu împotriva pauperismului. În Franța, un decret regal din 14 mai 1724 prescrie crearea de școli în fiecare parohie, întreținerea lor rămânând în sarcina comunității locuitorilor. Bunăvoința autorităților locale și generozitatea privată au favorizat multiplicarea acestor școli⁹. Grijă pentru educația populară și instrucția profesională fac parte și din programul politic al unor principii luminați din regatele și principatele mediteraneene¹⁰. Mai cu seamă în a doua jumătate a secolului XVIII despoții luminați se străduiesc să creeze un învățământ de stat destinat să formeze supuși fideli, ascultători și capabili. În Prusia învățământul devine obligatoriu sub Frederic II în 1763. În Austria, Maria – Terezia reorganizează învățământul primar în 1774. În Rusia, Ecaterina II legiferează, în 1786, un statut al Școlilor Populare, imitație a celui austriac în condițiile monopolului statului asupra învățământului¹¹. Cu riscul de a anticipa aspecte a căror dezvoltare își va găsi loc pe parcursul studiului de față, vom cita două documente românești a căror prezență în această parte a expunerii noastre se dorește o dovadă eficace a racordării gândirii sociale românești la curentul european. E vorba în primul caz de hrisovul de reorganizare a învățământului în Țara Românească, emis de Alexandru Ipsilanti în ianuarie 1776¹². Deși actul privește în cea mai mare parte școala domnească din București, el anunță la un moment dat că „în toată țara noastră domnească în fiecare orășel am pus dascăl /.../ pentru ca să învețe băieții cunoștințele elementare, ca ajungând aceștia în vârstă să nu fie ignorați“. Învățătura fiind utilă căci „pe oamenii privați îi arată **buni cetățeni** deoarece îi face să întrebuițeze numai **rațiunea** și să nu aibă alt scop decât **binele comun**“ (sublinierile ne aparțin). În plus ea e izvor de mântuire și slujește acelor „cari prin binefacerile ei, doresc să se ridice din starea lor umilă“. În al doilea caz avem a face cu hrisovul lui Mihail Suțu, domnul Moldovei, privind veniturile școlii elinești din Botoșani, din 1793. De astă dată „învățătura este pricinuitoare tuturor bunătăților /.../ ea este înălțimea stăpânilor și ridicarea smeriților, ea este podoaba fericiților și scăparea săracilor, ea este comoara bogăților și ajutorul scăpătaților, ea este înfrânarea poftilor, ea păzește bogăția și micșurează sărăcia /.../“¹³.

Aflate printre cele mai semnificative mărturii despre problemele abordate până aici, actele mai înainte amintite sunt în egală măsură edificatoare pentru raportul dintre gândirea socială și cea politică în ideologia principilor fanarioți ai Țărilor Române. Actele de cancelarie – principalul izvor al studiului nostru, alături de câteva prevederi extrase din codurile de legi ale timpului – sunt în primul rând un mijloc de răspândire a ideilor politice. Ideile sociale, la rândul lor, sunt parte integrantă a ideologiei politice românești. Ele au un rol bine stabilit în acreditarea imaginii guvernării ideale pe care ar reprezenta-o domniile fanariote, imagine produsă de curțile princiare românești, într-un context politic bine stabilit, mai cu seamă după 1775¹⁴. În lumea tradițională și ortodoxă a Țărilor Române, domnul caută mereu poziția de echilibru dintre omul politic și bunul creștin. Iar instituțiile sociale îi oferă, poate, terenul cel mai favorabil. Între tradiție și inovație, între laic și religios gestul social are adesea o justificare ambivalentă. Școala de la biserica Domnița Bălașa (acolo unde învățătura era gratuită, se pare) e considerată la 1804 „o trebuință obștească de o faptă sufletească”¹⁵, iar „toate facerile de bine ce săvârșeau Domnii și oblăduitorii țării spre întărirea și ajutorul sfințelor lăcașuri sunt după datoria și evlavia creștinească: iară cele ce pricinuiesc și deosebit folos și mângâiere în parte norodului politicesc cu atâta sunt mai mult vrednici, bine și primite lui Dumnezeu și oamenilor”¹⁶.

Buna cărmuire (buna orânduială), binele de obște, ba chiar și fericirea cetățenilor sunt idei prezente adesea în preambulurile actelor domnești referitoare la instituțiile sociale¹⁷. Primele două dintre ele nu sunt străine mediului intelectual românesc încă de la sfârșitul secolului XVII¹⁸. În spațiul cultural european și la nivelul elitelor politice ideile circulă, iar receptarea lor în Țările Române ne pare evidentă. Convingătoare pentru considerarea principilor fanarioți drept personaje politice autentic europene, ni se par documentele anchetei asupra „acestor doao de obști folositoare și plăcute lui Dumnezeu fapte (școlile și Cutia Milelor), inițiate de Al. Ipsilanti în martie 1775. Este vorba de porunca domnului de a se cerceta posibilitățile de finanțare necesare punerii în faptă a celor două tipuri de instituții și eventualele încercări făcute de domnii anteriori în aceeași direcție (aluzie la un hrisov al lui Ștefan Vodă Racoviță pentru milostenii), de răspunsul mitropolitului, al episcopilor de Buzău și de Râmnic și al boierilor de la vel ban până la vel vistier și de o rezoluție a domnului (pusă pe anaforaua boierilor) privind obligațiile bănești ale mănăstirilor pentru întreținerea școlilor¹⁹. Primul fapt care se cere remarcat este juxtapunerea preocupărilor privind instrucția (în general) și asistența scăpătaților. Ele apar astfel ca fiind fațete diferite ale aceleiași gest social²⁰. Domnul intenționa reorganizarea unei academii de științe la București (unde vor fi existat și locuri pentru „ucenici” scăpătați a căror întreținere era în seama statului), a două școli, câte una grecească și una românească la Craiova și la Buzău (scaune episcopale) și a școlilor românești și slavonești (diferite) în capitalele de județ (la polițiile județelor)²¹. Cererii domnului îi urmează anaforaua boierilor a cărei retorică utilizează cel puțin un cuvânt drag gânditorilor secolului XVIII – **filantropia** (alături de **megalopsihia**, grecism aproape sinonim filantropiei, care ne duce cu gândul la frumusețe

sufletească, mărinimie, generozitate): „Megalopsihiia să arată unde măriia ta (...) ai binevoit ca să se orânduiască – (din venitul mănăstirilor) – pentru **luminarea țării** (subl. ns.) și podoaba obștii ce să câștigă prin învățatură. Iar filantropia strălucește unde înălțimea ta ne poruncește să ne îngrijim a căuta un hristov al mării sale Ștefan Voievod Racoviță pentru rânduiala Cutiei de milostenie ca să să așeze cel mai cu cale tropos de unde să să strângă trebuinciosul ajutor pentru obrazele cele scăpătate”²². Amintim în treacăt că în literatura encomiastică mai ales, insuficient cercetată până în prezent, domnii fanarioți sunt adesea numiți **o sofotatos** sau **o filosofos**²³. Calitatea de filosof atribuită domnului e de înțeles în sensul modern al cuvântului, și anume acela de gânditor preocupat de punerea în practică a ideilor sale sociale²⁴. Revenind, în urma cercetării amintite, Al. Ipsilanti a emis un hrisov de organizare a Departamentului Epitropiei (sau al Obștirii), al cărui original nu se cunoaște încă, dar pe care domnul însuși îl menționează în marele hrisov despre reformele de el întreprinse în Țara Românească până la sfârșitul anului 1775²⁵. Dar texte privind organizarea unei instituții în atribuțiile căreia intrau, în egală măsură, școlile, binefacerile și grija pentru orfani, alături de problemele edilitare (apa și străzile) cunoaștem abia din anii 1797 – 1798. E vorba de hrisoavele de reorganizare a Departamentului Epitropiei din vremea celui de-a doua domnii a lui Al. Ipsilanti și a domniei lui Constantin Ghe. Hangherli în Țara Românească²⁶. În tot acest interval sunt atestați în documente boieri epitropi, cei în sarcina cărora cădea rezolvarea multora dintre problemele sociale, legate, mai cu seamă, de săraci sau de orfani, scutiri de dări, obțineri de mici privilegii sau ajutoare bănești justificate prin sărăcia solicitanților, supravegheri ale modului în care erau administrate averile orfanilor. Epitropia Obștirii, reorganizată în detaliu prin cele două hrisoave mai sus amintite (1797 – 1798) care fac referire, din nou, la hrisovul din 1775, era compusă din patru dregători din a doua treaptă cu nume de **epitropi ai trebilor de obște** și condusă de un **Vel Vornic al Obștirilor**, dregătorie nou înființată. Cei patru epitropi aveau sarcini diferite: „podurile” (străzile) și cișmelele; școlile; cutia milei (binefacerile față de săraci și scăpătați); orfanotrofia²⁷. Prevederi similare ca și revendicarea paternității unei instituții de același tip apar într-un act dat de Al. Moruzi, domnul Moldovei de astă dată, la 1 ianuarie 1803²⁸.

Câteva prevederi referitoare la modul în care statul (legea) înțelegea să supravegheze creșterea copiilor orfani apar în legiuirile românești de la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX. Din păcate, prima în ordine cronologică, **Pravilnicească Condică** (1780), trimite pentru amănunte privind funcționarea tutelei (epitropiei) la un hrisov (probabil cel din 1775), care „fiind foarte cu orânduială bună, să se păzească neschimbat”²⁹. Hrisovul nu ne este însă cunoscut decât prin mențiunea de mai sus. Dincolo de trimiterea la acest act necunoscut, **Pravilniceasca Condică** se rezumă, în ceea ce ne interesează aici, la câteva sugestii sumare. Alături de epitropii dintre rudele apropiate sau mai depărtate sau chiar dintre străini, sunt amintiți **epitropii de obște** a căror atribuție principală e supravegherea celor dintâi. Epitropii sunt obligați să alcătuiască inventarul averii minorului (în două exemplare, din care unul se păstra la mitropolie, la episcopie sau la mănăstirile mari) și să țină

evidența anuală a veniturilor și cheltuielilor, evidență supervizată apoi de mitropolit și de epitropii de obște³⁰. Câteva prevederi suplimentare apar în **Codul Calimah**, publicat la Iași în 1816. Copiii orfani pot fi înfiați sau numai găzduiți spre hrană și creștere cu acordul Comisiei Epitropicești³¹. Fiecare epitrop (în afara mamei și a bunicii) se afla sub supravegherea aceleiași comisii și avea obligația de a face din copiii încredințați lui, „cinstiți și vrednici cetățeni“, povățuindu-i întru frica lui Dumnezeu și evlavie și dându-le „creștere după a lor stare“³². Comisia păstra inventarele și supraveghea administrarea averii (venituri – cheltuieli)³³. O atenție maximă e acordată averii imobiliare (nemișcătoare), pământ, case, țigani, din care se poate înstrăina ceva numai în cazuri extreme și numai cu acordul comisiei³⁴. Dacă orfanii sunt total lipsiți de avere la moartea părinților pot fi îndemnate (fără a putea fi și obligate) rudele să-i ia în grijă. În cazul în care acestea nu există sau refuză îngrijirea orfanului, el primește leafă de la **Cutia Milelor**³⁵. Înființarea și organizarea Comisiei epitropicești este hotărâtă însă abia prin articolul 407 al **Regulamentului organic al Moldovei**³⁶. **Legiuirea Caragea**, promulgată în Țara Românească, la 1 septembrie 1818 menționează la rândul-i epitropi desemnați prin testament sau de către domnie sau judecători, provenind din rudele cele mai apropiate sau, atunci când aceștia nu există, înlocuiți de **Vornicia Obștirilor**³⁷. Dacă îndatoririle civile ale epitropului nu mai sunt explicitate („buna creștere“ a minorului implicând numai învățătura după starea lui, hrana, îmbrăcăminte și căutarea la boală³⁸) în schimb interdicția de a vinde vreo parte componentă din averea „nemișcătoare“ („decât numai cu știrea stăpânirii“) e categoric afirmată³⁹.

Toate aceste texte legislative reiau probabil prevederile hrisovului pierdut (referitor la epitropie) al lui Alexandru Ipsilanti și, în orice caz, reprezintă codificarea unor practici juridice pe care le întâlnim aplicate cel puțin din ultimele două decenii ale secolului XVIII. O listă cu lefurile judecătorilor și epitropilor „după condica pecetluită“⁴⁰, atestă funcționarea, în aprilie 1779, a epitropiei, alături de departamentele al II-lea, al III-lea și de cel de „cremenalion“. Epitropia avea, la acea dată, cei mai numeroși funcționari (12 plus un număr necunoscut de logofeți) dintre cele patru departamente menționate (fiecare cu câte 10). Dintre aceștia cei mai importanți sunt, conform sumei de bani cu care sunt retribuiți, biv vel paharnicul Vilara (270 taleri), medelnicerul Dimitrache (270 taleri) și biv vel vameșul Ștefăni (210 taleri). Restul sunt funcționari mai mărunți plătiți cu lefuri între 45 și 150 taleri. Avem în plus, în aceeași perioadă a anilor 1775 – 1781, o seamă de alte documente care demonstrează funcționarea efectivă a boierilor epitropi. Alături de numiri de epitropi pentru casa unei văduve cu două minore, dintre „boieri ce sunt și la alte treburi ale obștii epitropi“⁴¹, avem însărcinări ale acelorași boieri cu epitropia unei fete până la măritișul ei⁴² sau cu darea sub epitropia rudelor (sub supravegherea boierilor epitropi) a unor copii a căror mamă (văduvă) își risipește averea proprie și moștenirea rămasă de la soț⁴³. Uneori aceeași însărcinare (de astă dată din cauza divorțului părinților) revine mitropolitului⁴⁴. Acest din urmă document, din mai 1777 menționează „condica ce s-au hotărât a să ținea pentru averile copiilor sârmani ce să dau în epitropie“ și face încă o dată aluzie la hrisovul pentru pricina copiilor

nevârstnici, întocmit de domn (Al. Ipsilanti) și dat la sfânta Mitropolie. Tot boierii epitropi pot interveni în judecată în favoarea unui orfan (pentru recuperarea unor bani rămași de la tatăl lui)⁴⁵ sau pot cere domnului orânduirea de zapciu pentru urmărirea debitorilor unui mort de pe urma căruia au rămas copii de crescut⁴⁶. Boierii epitropi îi supraveghează pe epitropii efectivi (de obicei rude) ai copiilor și intervin în judecăți în favoarea celor din urmă. O hotărâre de judecată din 1778 (caz înfățișat de boierii epitropi, Ioan Vilara și Dumitrache medelnicer) confirmă faptul că epitropul nu are voie să vândă din averea imobiliară a copilului, fără aprobarea domnească⁴⁷. Există cazuri în care, mai cu seamă pentru plata datoriilor părintelui (sau părinților) mort, domnul sau mitropolitul încuviințează vânzarea unor părți din averea imobiliară⁴⁸. Pentru a nu se micșora averea orfanilor, banii rămași lor se împrumută (de către epitropi) cu dobândă, iar cheltuielile de creștere sunt acoperite din dobândă (mai niciodată din capital protejat în aceeași măsură ca și averea imobiliară). Când Epitropia descoperea că afacerile negustorului care luase bani cu împrumut puneau în pericol averea orfanilor, putea recurge la recuperarea forțată a banilor. La 3 decembrie 1795 o anafora a Epitropiei hotărâște urmărirea în țară, prin știrea ispravnicilor, a unui negustor din București care luase bani cu dobândă din averea sârmanilor (orfani) copii, căci „trebile și alișverșurile neguțătorilor lui merg spre scădere și poate să iasă mufluzu – (falimentar, n.n.) – să rămâie copiii săraci”⁴⁹. De asemeni când cei care aveau în grijă efectiv pe copii încercau să-i înșele, domnul putea hotărâ pedepsirea lor⁵⁰, sau chiar vinderea la mezat a unei părți din avere pentru recuperarea banilor orfanilor⁵¹.

Instituția tutelei privea pe copiii cărora, la moartea părinților, le rămăseseră și rude și o avere suficientă cel puțin pentru creșterea și educarea lor conform stării sociale căreia îi aparțineau (ceea ce în cazul fetelor includea și măritișul). Pentru copiii abandonati sau pentru cei total lipsiți de venituri, în afara ajutoarelor de la Cutia Milelor, domnii din ultimul sfert al secolului XVIII s-au străduit să pună în faptă organizarea **Orfanotrofiei**. Anaforaua Mitropolitului către domn (e vorba de Al. Ipsilanti) din 1 noiembrie 1796 amintește că „Iar în domnia Mării Tale dintâi s-au orânduit a fi Orfanotrofie – (mănăstirea Tuturor Sfinților din București, zidită de mitropolitul Antim – n.n.) – și aceasta iarăși s-au urmat numai cât ai statut Domnia Ta în domnie, iar după aceea din schimbarea adesea a egumenilor pământeni au ajuns nu numai la datorie de a nu se putea plăti ci și la dărăpănare /.../”⁵². Aceasta este, cel puțin până în prezent, singura știre despre posibila funcționare a Orfanotrofiei în prima domnie a lui Al. Ipsilanti, în Țara Românească. La 1785 încă, tot în Țara Românească, Mihail Suțu se străduia să organizeze această instituție, rânduindu-l epitrop special pe vel Paharnicul Enache Vilara cu leafă 120 taleri/lună din banii Cutiei de milostenie⁵³ și poruncind o anchetă referitoare la eventualele venituri și posibilul local al Orfanotrofiei (anchetă care sugerează că mănăstirea Tuturor Sfinților mai fusese cândva loc de găzduire al orfanilor).

Primul act clar și detaliat pentru această problemă rămâne hrisovul Orfanotrofiei din orașul București, din 29 mai 1798, de la Constantin Gh. Hangherli⁵⁴. Justificarea eforturilor domnului rămâne precumpănitor religioasă, din perspectiva mântuirii în

viața de apoi, fără a lipsi însă aluziile la dreptatea cârmuirii și „buna orânduială“ a unei guvernări. Eforturile predecesorilor în această direcție sunt cunoscute, dar Hangherli considera că până la data emiterii hrisovului țara nu avusese „nici un orfanotrofion cu orânduială“. Noua instituție urma să fie finanțată din banii mănăstirilor (recunoscându-se explicit legătura dintre biserică și operele de binefacere) din venituri produse de prăvăliile care urmau să fie construite pe anumite terenuri ale mănăstirii Mihai Vodă și dintr-o mică taxă anuală pe prăvăliile vânzătorilor de bragă.

Instituția era concepută pentru adăpostirea a 80 de copii, de preferință 40 de băieți și 40 de fete. Orfanotrofia urma să fie construită la „biserica ce se numește Mani Brutarul ot mahalaua popii Radului“. Aveau să fie primiți numai copii până la 6 – 7 ani și din cei „ce sunt sărmani cu adevărat, fără de nici o moștenire de la tatăl lor și desăvârșit săraci fără nici o rudenie vrednică și putincioasă, a-i ocroti și a-i tutori dupe datorie și după fireștile legi“. Până la un an, un an și jumătate copiii erau încredințați la doici, în afara așezământului, dar aflate sub supravegherea iconomului acestuia și a soției sale. Eventualii solicitanți mai mari de 7 ani erau dați la meșteșuguri, iar cei rămași cu o oarecare moștenire trecuți pe seama Epitropiei obștiei, obligată să le administreze veniturile. La orfanotrofie, băieții erau crescuți până la 10 ani, iar fetele până la 12 ani. Copii căpătau o instrucție sumară, dar foarte devreme începută, de la 3 – 4 ani, cuprinzând cunoștințe de religie, scrisul, socotitul și pentru fete lucrul de mână. Regulamentul de ordine interioară era destul de strict, copiilor fiindu-le interzisă ieșirea din incinta așezământului. „Colindatul fără trebuință“ încoace și încolo pe străzi pare a face aluzie la fenomenul vagabondajului copiilor. Odată atinși cei 10, respectiv 12 ani, copiii sunt dați funcție de aptitudini (sau de origine socială, dacă li se cunoaște) la „școala cea mare pentru învățatura desăvârșită“, la Curtea Domnească, la neguțători sau la meșteri sau la oricine (boieri, mitropolit, episcopi) dorește să crească un copil de suflet. Fetele sunt măritate de la cutia milosteniei sau din surplusurile de venit ale orfanotrofiei. Formula de final a hrisovului invoca „iubirea de oameni“ (filantropia) a domnilor ce vor veni în scaun pentru a întări aceste „întocmiri de un lucru folositoriu patriei“. La 29 mai 1801 clădirile orfanotrofiei sunt încă neterminate, iar aceasta însăși nu dispune de banii necesari încheierii construcției. Câțiva din locuitorii mahalalei bisericii Manea Brutaru cer (și obțin) îngăduința domniei de a construi câteva chilii „din cheltuiala lor, fără a li se vădi numele“⁵⁶. Dorința expresă de păstrare a anonimatului trimite cu gândul la un vechi topos al tradiției creștine și anume toposul darului secret, izvorât la rândul-i din recomandarea biblică: „să nu știe stânga ce face dreapta“.

Chiar dacă nu e adesea atestată, ideea nu putea fi străină mediului intelectual românesc. Cronică Ghiculeștilor nu uită să amintească „pomenile pe care le făcea în ascuns văduvelor și orfanilor și altor neputincioși și scăpătați“ Constantin Vodă Mavrocordat⁵⁷. Revenind la instituția Orfanotrofiei, alte informații despre ea nu mai avem (cel puțin deocamdată). Probabil însă, că într-o formă sau alta ea a funcționat de vreme ce la 1808 Divanul slobozea „de sub închinăciune și de sub supunerea orfanotrofiei“ mănăstirea Strehăia⁵⁸, pentru ca în 1813 Ioan Ghe. Caragea să revină

la preluarea veniturilor ei pe seama Cutiei Obștirilor, pentru Orfanotrofie⁵⁹. O instituție similară intenționa să înființeze în Moldova Al. C-tin Moruzi în anul 1804⁶⁰.

Grija statului (a domnitorului) față de copilul sărac (orfan sau nu) implică și aspectul preocupărilor pentru educația, fie și elementară, a acestuia. La 1747 Grigore Ghica, domnul Moldovei, într-un hrisov de organizare a învățământului amintea că „în țara aceasta din neputare de grijă a domnilor neobicinându-se mai dinainte vreme de învățatură, era multă prostie, că și cei puternici, ce cu puterea lor țineau dascăli pentru copiii lor, încă și cu învățatură cea desăvârșită nu se procopsia, rămânând cei mai mulți totu neînvățați, iar prostimea cu totul se afla lipsită de podoaba învățături”⁶¹.

Ar fi de remarcat, înainte de toate, că instrucția școlară e considerată a fi o problemă a domnului, deci a aceluia răspunzător de buna organizare a statului și funcționare a societății. Mai cu seamă că pentru „obștescul norod” frecventarea școlilor aduce „mult folos” atât bisericesc cât și politicesc“.

Actul face dovada interesului domnului pentru întreținerea în școală a copiilor străini și săraci și pentru înființarea de școli în mai multe orașe moldovenești (scaune episcopale Roman, Rădăuți, Huși), așa încât ele să servească și celor săraci, fără posibilitatea de a-și trimite copiii la învățatură în capitală.

În Țara Românească un interesant hrisov de reorganizare a învățământului, la care am mai făcut trimiteri în prima parte a studiului nostru, datează din ianuarie 1776 din vremea domniei lui Al. Ipsilanti⁶². În incinta școlii domnești din București urmau să locuiască 60 de școlari lipsiți de mijloace, a căror hrană și îmbrăcăminte se asigurau tot din veniturile școlii. Trebuiau să aibă cel puțin 7 ani și să fie „nobili, adică fii de boieri, dar căzuți în sărăcie sau scoborâtori din boieri cari se chiamă mazili sau și străini scăpătați, în nici un caz mojici și țărani cărora li este dată agricultura și păstoria și se disting în privința lucrării pământului sau păsterea vitelor. Iar băieții negustorilor și lucrătorilor, cei care ar dori, după ce capătă, câteva cunoștințe de carte elementară să fie scutiți de școală și să îmbrățișeze o meserie /.../”. Spiritul documentului e favorabil astfel numai instrucției elementare a categoriilor sociale neprivilegiate. Pentru că, oricât de laudativ ar fi limbajul documentelor de epocă, mai ales atunci când e vorba de învățatură și binefacerile ei, instrucția gratuită rămâne în primul rând, formă de asistență (de milostenie) acordată celor nevoiași. Ea trebuie doar să împiedice declasarea și să facă posibilă (eventual) practicarea unei meserii. Aceasta pare a fi fost și logica pitacului adresat de domn mitropolitului și celor trei episcopi în Țara Românească în septembrie 1797, care amintește efortul domnului de a institui școală în fiecare județ, cu dascăl cu leafă „într-adins pentru a învăța copii sărmani cari nu pot avea alt mijloc pentru procopseala lor”⁶³.

În afara școlii domnești, existau în țară școli mai mari sau mai mici pentru învățatura gratuită a copiilor săraci, finanțate de persoane particulare. Ele apar din cea mai tradițională și clasică grijă creștină pentru mântuirea proprie; sunt „pomani” („milă”) în adevăratul înțeles al cuvântului și întotdeauna ființează pe lângă o biserică (ctitorită eventual de aceeași persoană care a organizat și școala sau de înaintașii săi) poate și pe lângă câteva „chilii” (spitale chiar, în sensul vremii bineînțeles) pentru adăpostirea săracilor bolnavi. Amintim în continuare unele dintre acestea,

fără a avea nici pe departe pretenția inventarierii lor complete. E vorba despre școala din Târgu Jiu, făcută pe cheltuiala stolnicului Dumitrache, ispravnic al județului Gorj, în a doua domnie a lui Mihai Vodă Suțu⁶⁴, de școala schitului Mărculești de lângă Câmpulung, înființată de Dumitrașco Rosetti⁶⁵, școala de la Cemeti, jud. Mehedinți a lui Hagi Iordache Severineanu biv vel medelnicer, mort fără copii „pentru pomenirea sufletească”⁶⁶, școala de la Domnița Bălașa, ctitorie poate, împreună cu biserica, a fiicei lui Brâncoveanu al cărei nume îl poartă, mănăstirea Obedenilor de la Craiova, cu spital și școală, ctitorite de C-tin Obedeanu biv vel paharnic⁶⁷, școala de la Tărtășești (cu biserică de piatră) a biv vel vistierului Bujoreanu⁶⁸, școala bisericii de la mănăstirea Grecii (Ilfov), refăcute de Dumitrache Locusteanu slugerul⁶⁹ etc. etc.

Primirea gratuită a copiilor la învățătură, cel puțin în orașe, se făcea prin intermediul boierilor epitropi și cu aprobarea domnului. Iată câteva exemple: „așezarea” copilului Constantin sin Vasile Barbieru Bașa la școala ot Sfântu Sava, unde să-și aibă și orânduiala îmbrăcăminte și a mâncării (1782)⁷⁰, „așezarea” copiilor biv vel sârdarului Băjescu într-o odaie la Domnița Bălașa „pentru a fi lângă școală pentru învățătură” (în cazul lor vel vornicul Obștirilor Radu Golescu cere și câte 30 taleri/lună de la Cutia de milostenie fiind „muritori de foame” de pe urma datoriilor rămase de la tatăl lor (1797)⁷¹; ajutorul de 7 taleri/lună (primiti inițial de la Cutia de Milostenie, apoi de la Cutia Școalelor) dat lui Răducanul „ucenicului” școlii domnești „fecior de oameni de cinste dinte pământeni” dar lipsit total de mijloace și orfan (1802)⁷². Alți 44 de ucenici săraci de la Sfântul Sava apar în martie 1780 cu câte 4 taleri/lună, într-un act de condică domneasca privind „lefile dascălilor și emiclicul copiilor pe o lună”⁷³.

Așadar, la capătul acestor exemple ipoteza noastră inițială pare a fi confirmată. Chiar dacă, aparent, se pierde în stufoasa retorică a vremii, ideile principale ale secolului iluminist, despre instrucția școlară elementară și sprijinul datorat copilului sărac, sunt prezente în actele emise de domnii români. Evident cu unele corective impuse de specificul lumii românești. Educația rămâne un mijloc de a scăpa de sărăcie. Dar îi privește în primul rând pe reprezentanții săraci ai clasei privilegiate și, eventual, pe reprezentanți tipici ai populației orășenești (meșteșugari și negustori). Instrucția, alături de acordarea de mici privilegii și subvenții bănești (vezi Cutia Mîlelor) sau de instituirea tutelei asupra fiilor de boieri risipitori (Epitropia Sărmanilor Evgheniți) poate deveni o armă în arsenalul necesar menținerii stabilității sociale. Mai puțini săraci, mai mult echilibru. Lecția este veche și constituie fundamentul oricărui tip de asistență acordată săracilor în timpurile moderne. În aceeași logică se înscriu și preocupările pentru apărarea averilor minorilor orfani. Țesătura de interdicții care lovește înstrăinarea averilor imobiliare apără în egală măsură apartenența la un grup social. Pământul, casa, prăvălia, țiganii sau bijuteriile au, în același timp, o semnificație economică și una socială. A le administra sub stricta supraveghere a statului înseamnă a prezerva șansa orfanului de a atinge maturitatea în interiorul grupului social de origine; ceea ce înseamnă că echilibrul social nu e nicidecum echivalentul bunăstării generale, ci numai înaintarea în timp a societății pe aceleași coordonate de structură validate de prezentul din perspectiva căruia privești și de trecutul imediat. Este exact ceea ce credem că se întâmpla în lumea românească la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX.

Hrisovul pentru Departamentul Epitropiei

Unde este politie, acolo după cuviință și oblăduire trebuie a fi și unde oblăduire cu începeri milostive și temeieri statornice și de folos, acolo și cetățenii sunt fericiți, acesta este scoposul cel mai ales și lucrul cel desăvârșit bun al politiei, fiindcă tot omul din fire caută fericirea; deci din ceasul acela ce din dumnezească pronie prin prea puternica împărăție (a căruia stăpânire și biruință Domnul Dumnezeu să le întărească în veci) au binevoit de ne-au rădicat în domnescul acesta scaun al Valahiei, îndată cât ne-a fost prin putință am chibzuit să întocmim folosul și fericirea norodului celui de supt stăpânirea noastră, că acesta socotim a fi datoria cea mai mare a unui stăpânitor, dar fiindcă fericirea din nimic alta nu curge, fără numai din buna rândulală și ocârmuirea obștii, pentru aceea face trebuință a începe de la aceasta, ca una ce este izvorul curgerilor celor curate și rădăcina roadelor celor cu bune mirosuri, drept aceia luând în mâini ramurile celea ce sunt cu multe deosebiri ale stăpânirii și cu scumpătate făcând băgare de seamă Epitropiei Departamentului Obștesc, aflat-am nu puține lipse, amestecări și neîntocmiri întrânsul, cuviincioase veacului celui trecut, iar nu celui de acum, care aduc multă zătignire la ocârmuirea cea bună a stăpânirii și orânduiriilor celor cuviincioase /.../.

Iară pentru osteneala și îngrijirea care au a face Dnelui vel Vorn. al obștirilor și cu orânduții pentru neguțatori Epitropi, cu toate că aceste trebi la care se vor osârdui, adică milostenia săracilor și celelalte pricini folositoare obștei va fi într-adevăr mântuitoare de sufletul fieștecăruia și pricinuitoare de laudă lor și patriei întru care locuiesc și se chivernisesc, pentru care se cade fieșcare a se protimopiisi, dară după cuvântul ce zice cum că de unde slujește cineva de acolo trebuie să și dobândească, orânduim Domnia Mea ca să ieie Dumnealui vel Vornicu de la visterie, de unde iau și ceilalți boieri ai Domniei mele Divaniți, fiindcă slujește și Dnelui la Divan, taleri una mie la triminie, iar la patru neguțatori Epitropi să se dea fieșcăruia câte un pronomion analogon după slujbele și ostenele lor, adică de a avea fieșcare dintr-înșii și câte șase lude scutelnici, pentru ajutorul caselor lor, fiindcă de la acest fel de folositoare sufletești trebi nu numai nu trebuie cineva a cere plată de bani ci încă se cade să dea și să ajute /.../.

Îndatorim dară pe Dumnelui Vel Vorn. al Obștirilor și pe orânduții patru neguțatori Epitropi ca cu râvnă fierbine, după bun ipolipsis și credință ce am dat la ipochimenele sale, alegându-i de bărbați vrednici și credincioși, să apuce cu toată osârdua trebile Epitropiei /.../ ca niște pricinuitoare de lauda patriei și de binele acela al obștei, care-l voește și-l cere sufletul nostru, lucrându-le neîncetat spre

bune sfaturi ca să cunoaștem Domnia mea în faptă roduri bune și isprăvi vrednice din ostenele sale și ca să dobândească prin acest mijloc și de la Domnia mea milostiviri și bune răsplătiri ale slujbelor și ostenelelor sale și de la Dumnezeu ajutorul vieții și izbăvire sufletelor, iară când nu le va urma acestea și vor lăsa în lenevire și nesilintă trebile și binele obștesc sau se vor dovedi în vreuna necredincioși, atunci ca un vinovat și Domniei mele și patriei se va osândi în adevăr și cu lepădare de cinste și cu cădere în urgie și va avea a da seamă și lui Dumnezeu /.../.

1798 ianuarie 22

București

(V.A. Urechia, **Istoria Românilor**, tom VII, București, p. 465 – 471).

Hrisovul Orfanotropiei din orașul București

Zem. Vlahscoie. Între toate bunătăți cu care se deosebește omul de alte zidiri Dumnezești ce sunt pre pământ, una acesta este mai mare, adică a izvodi nescine celea ce n-au fost mai înainte, dar îi sunt de datorie a le face, care lucru îl asemeneaază cu Dumnezeirea și-l face ziditor de lucruri în faptă, și din toate ce s-ar apuca firea omenească să facă ori din iubire de cinste a se procopsi la învățătură, ori din iubire de slavă a câștiga dregătorii sau din mare râvnă a face lucruri vitejești, cel mai mare și cel mai bun este milostivirea: de a sprijii și a ocroti pe cei lipsiți, milostenie la cei scăpătați, milă la copiii cei săraci de părinți; această bună faptă împreună cu toată biserica Domnului Hristos o avem Domnia mea cea mai mare și cea mai înaltă facere de bine, care aceasta o socotim din tot cugetul Domniei mele că este cea mai mare și mai temeinică din multe bunătăți prin care nu numai fieșcare cetate și oraș se oblăduiește cu dreptate și se sporește cu bună orânduire, ci și cei mai mari Domni printr-însa se întăresc neclintii și cu cuviință se slăvesc printr-această faptă a milostivirei și necazuri și obidă contenește uneori și însăși moartea se mută și se schimbă în bucurie și în viață, iar mai vârtos că printr-însa cea mare și poslăvită bunătate întoarce spre milostivire și îmblânzește pe Dumnezeu și tot orice păcat se șterge și orice greșală se iartă și orice Dumnezească urgie încetează, fiindcă milostenia acopere mulțimea păcatelor; această bunătate poate și a să spori cât de mult și a aduce nemăsurat folos, nu numai într-această vremelnicească viață ci și la veșnica viitoare, dar când și în ce chip poate să fie aceasta? Zicem Domnia mea că va fi când se va iconomisi și se va așeza cu întemeiere și cu mare înțelepciune un neconținut părau curgător de milă și un izvor neîncetat de faceri de bine; aceste dar folosințe trupești și sufletești luându-le aminte Domnia mea și cu deamănuntul cercetându-le și cu râvnă creștinească socotindu-le hotărâm printr-acest Domnesc hrisov al Domniei Mele, așezarea și întemeierea veșnică a Orfanotropiei, adică a casei hrănitoare de copii cei sărmani, fără de părinți /.../:

1798 mai 29

București

(V.A. Urechia, **op. cit.**, tom VII, p. 383 – 390.)

Note

1. Alegem pentru exemplificare din bogata literatură referitoare la problemele legate de sărăcie, în secolul XVIII, lucrarea lui Jean Pierre Gutton, **La société et les pauvres en Europe**, 1ère édition, 1974, P.U.F., Paris. Autorul amintește că, în secolul XVIII, săracul, în măsura în care nu constituie un pericol pentru societate are dreptul la ajutor din partea statului, căruia îi revine obligația de a practica virtutea binefacerii. Aceasta (care pentru Voltaire în **Dictionnaire philosophique** este virtutea însăși) și cuvântul care o denumește sunt noi. Binefacerea, înlocuiește caritatea. În timp ce cea din urmă își trage seva din pietate și din dorința de a fi un bun administrator al bunurilor pământești încredințate de Dumnezeu în această viață, cea dintâi se revendică de la dragostea de oameni – filantropia – și din dorința de a fi util societății. În plus, binefacerea răspunde unei alte mari preocupări a secolului XVIII, aceea a căutării fericirii. Practicarea binefacerii înseamnă a-ți asigura fericirea proprie ca și pe aceea a celorlalți, ceea ce e în același timp o îndatorire a statului și a persoanelor particulare (p. 166 – 167).
2. François Bluche, **L'Ancien Régime. Institutions et société**, Ed. de Fallois, Paris, 1993, p. 72.
3. J.P. Gutton, **op. cit.**, p. 87 – 90.
4. Apud Christine Chapalaine – Nougaret, **Misère et assistance dans le Pays de Rennes au XVIIIe siècle**, CID édition, 1989, p. 265.
5. J.P. Gutton, **op. cit.**, p. 152 și urm.
6. Giovana Procacci, **Gouverner la misère. La question sociale en France 1789 – 1848**, Ed. du Seuil, Paris, 1993, p. 242 – 243.
7. Pentru exemplificare: Voltaire: „Ceux qui sont occupés a gagner leur vie ne peuvent l'être d'éclairer leur esprit“ sau La Chalotais (în 1763 în **Essai d'éducation national au plan d'études pour la jeunesse**) „Le bien de la société demande que les connaissances du peuple ne s'étendent pas plus loin que ses occupations“, apud J.P. Gutton, **op. cit.**, p. 168.
8. J.P., **op. cit.**, p. 168.
9. **Ibidem**, p. 175 – 176.
10. **Ibidem**, p. 190.
11. Roland Mousnier – Ernest Labrousse, **Le XVIIIe siècle. L'époque des lumières (1715 – 1815)**, P.U.F., 6ème ed., Paris, 1985, p. 143.
12. Hrisovul e publicat în varianta grecească în Eudoxiu Hurmuzaki, **Documente privitoare la istoria Românilor**, vol. XIV – 2, București 1917, p. 270 – 278, într-o variantă românească în George Potra, **Documente privitoare la istoria orașului București (1634 – 1800)**, Ed. Academiei R.S.R., București 1982, doc. 220, p. 257 – 262, iar două traduceri ale variantei grecești au fost

- publicate de V.A. Urechia în **Istoria Românilor**, tom I, București, 1891, p. 83 – 89 și tom II, București, 1892, p. 154 – 160.
13. Theodor Codrescu, **Uricariu cuprinzătoriu de hrisoave, anaforale și alte acte din secolul XVIII și XIX**, vol. II, Iași, 1852, p. 53.
  14. Emanuela Popescu – Mihuț, **Ideologie politică și propagandă în actele cancelariilor domnești din Țările Române (1775 – 1821)**, în vol. **Sud – Estul european în vremea revoluției Franceze. Stări de spirit, reacții, influențe**, coordonator Al. Duțu, Academia Română, București, 1994, 73 – 95.
  15. V.A. Urechia, **op. cit.**, tom VIII, București, 1897, p. 437.
  16. **Idem**, tom VII, București, 1895, doc. din 15 iulie 1798, p. 442 – 444.
  17. **Ibidem**, p. 59 – 64 (doc. din 5 octombrie 1797) și p. 465 – 471 (doc. din 22 ianuarie 1798); este vorba despre hrisoavele pentru Departamentul Epitropiei.
  18. Pentru binele public (sau de obște) în secolul XVII – XIX (și în general despre imaginea cârmuirii ideale) vezi Alexandru Duțu, **Cărțile de înțelepciune în cultura română**, Ed. Acad. RSR, București, 1972, p. 41, 69.
  19. Gh. Potra, **op. cit.**, doc. 215, p. 248 – 252.
  20. „Pentru aceia și toate cetățile cele bine prăvăluite făcând providență de acest bine de obște folositor sistesesc și întemeiază cu tot cuviinciosul mijloc luminate academii de științe. Văzut lucru este cum că și fapta milosteniei cei de obște la locuri scăpătate și vrednice a să ajutori iaste din ceale trebuincioase să să lucreze pururea ca un plăcut lui Dumnezeu și pricinuitor de multe bune răsplătiri“ (doc. din 17 martie 1775, vezi nota precedentă).
  21. G. Potra, **op. cit.**, p. 248 – 249.
  22. **Ibidem**, p. 250.
  23. Informația o avem prin bunăvoința d-nei Emanuela Popescu – Mihuț care se ocupă în prezent de cercetarea acestor documente.
  24. Pentru prezența activă a filosofului în viața socială la sfârșitul secolului XVIII – începutul secolului XIX și pentru raportul dintre formarea filosofului modern și cea a patriotului vezi Al. Duțu, **Cultura română în civilizația europeană modernă**, Ed. Univers, București, 1978, p. 47 – 84.
  25. Publicat în **Historia tês Vlachias** (atribuită banului Mihai Cantacuzino) ed. Tunusli, Viena, 1806, p. 217 – 241 și de Dionisie Fotino, **Historia tês palai Dacia**, vol. III, Viena, 1819, p. 558 – 568.
  26. Pentru ambele doc., V.A. Urechia, **op. cit.**, tom VII, p. 59 – 64, respectiv 465 – 471.
  27. **Ibidem**, p. 59 – 64.
  28. Th. Codrescu, **op. cit.**, vol. I (ed. II) Iași 1871, p. 123 – 126.
  29. **Pravilniceasca Condică**, 1780, ed. critică, Ed. Acad. RPR, 1957, p. 105.
  30. **Ibidem**, p. 108 – 110.

31. **Codul Calimah**, Ed. critică, Ed. Acad. RPR, 1958, p. 141 (cap. 244), respectiv, p. 143 (cap. 253).
32. **Ibidem**, p. 151 (cap. 273).
33. **Ibidem**, p. 151 (cap. 275); p. 157 (cap. 288).
34. **Ibidem**, p. 157 (cap. 289).
35. **Ibidem**, p. 157 (cap. 290).
36. **Ibidem**, Anexe, p. 151.
37. **Legiunea Caragea**, ed. critică, Ed. Acad. RPR, București, 1955, p. 96, cap. 21.
38. **Ibidem**, p. 100, subcap. 16.
39. **Ibidem**, p. 100, subcap. 25, 27, 28.
40. **Acte judiciare din Țara Românească 1775 – 1781**, ed. întocmită de Gh. Cronț, Al. Constantinescu, A. Popescu, Th. Rădulescu și C-tin Tegăreanu, Ed. Acad. RSR, București 1973; doc. 719, p. 779 – 780.
41. **Ibidem**, doc. 34, p. 38 – 39.
42. **Ibidem**, doc. 497, p. 550– 551.
43. **Ibidem**, doc. 922, p. 981.
44. **Ibidem**, doc. 321, p. 353– 354.
45. **Ibidem**, doc. 215, p. 235.
46. **Ibidem**, doc. 445, p. 493– 494.
47. **Ibidem**, doc. 522, p. 580– 581.
48. **Ibidem**, doc. 780, p. 829– 830; doc. 326, p. 362 – 363; doc. 516, p. 574 – 575.
49. V.A. Urechia, **op. cit.**, tom VI, București, 1893, p. 482.
50. **Acte judiciare...**, doc. 401, p. 443 – 444.
51. **Ibidem**, doc. 890, p. 958.
52. V.A. Urechia, **op. cit.**, tom VII, p. 21.
53. **Idem**, tom I, p. 385.
54. **Ibidem**, p. 387 – 388.
55. **Idem**, tom VII, p. 383 – 390. (Acest doc. e reprodus parțial în anexe.)
56. **Idem**, tom VIII, p. 30.
57. **Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 – 1754**, ed. îngrijită de Nestor Camariano și Adriana Camariano – Cioran, Ed. Acad. RSR, București, 1965, p. 623.
58. V.A. Urechia, **op. cit.**, tom IX, București, 1896, p. 342 – 343.
59. **Idem**, tom X – A, București, 1900. U. 394.
60. Th. Codrescu, **op. cit.**, vol. I, p. 317 – 320.
61. V.A. Urechia, **op. cit.**, tom I, p. 144 – 146.
62. Vezi nota nr. 12.
63. V.A. Urechia, **op. cit.**, tom IV, București 1892, p. 25 – 26.
64. **Idem**, tom VII, p. 442 – 444.

65. **Idem**, tom VIII, p. 449 – 450.
66. **Ibidem**, p. 443 – 445.
67. **Idem**, tom V, București, 1893, p. 60 – 62.
68. **Idem**, tom VII, p. 33.
69. **Ibidem**, p. 34.
70. **Idem**, tom I, p. 267.
71. **Idem**, tom VII, p. 31.
72. **Idem**, tom VIII, p. 186.
73. **Idem**, tom I, p. 91 – 92.